

การศึกษารูปแบบการสร้างควมยั่งยืนของระบบนิเวศชุมชน บนฐานภูมิปัญญาท้องถิ่น¹

The study on the Construction Model of Community Ecological Sustainability with Local Wisdom Base

ผู้วิจัย จิตติมา เจือไทย²

Jittima Juathai²

jetjittima@gmail.com

Abstract

This article had the aim to study the learning process through the cooperation between school and community on reviving the community Ecological and local wisdom in order to build the sustainability of the community Ecological among the modern sociality. The importance was paid to the analysis of the forest Ecological having the association with people in the community from the past up to the present time whereas the methodology of grounded theory was applied. The research findings revealed that the sustainability of the community Ecological could not be achieved if people defined the nature only as the objective resource because the nature did not exist alone but had the association with the community lifestyle. The learning culture has been built through the biodiversity and resulted finally in the local wisdom. As long as the valuation of people toward the nature and environment focused only on the economic value, while the community lifestyle and local wisdom were underestimated as the obsolescence, the true sustainability of the community Ecological could not be successfully achieved.

Keywords: Sustainable, Community Ecological, Local Wisdom

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อศึกษาระบวนการเรียนรู้จากความร่วมมือของโรงเรียนกับชุมชนในการรื้อฟื้นระบบนิเวศชุมชนและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อสร้างควมยั่งยืนของระบบนิเวศชุมชนท่ามกลางกระแสสังคมสมัยใหม่ โดยให้ความสำคัญกับการวิเคราะห์ระบบนิเวศของป่าที่มีความสัมพันธ์กับคนในชุมชนตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบันใช้วิธีวิทยาของการสร้างทฤษฎีจากฐานราก ผลการศึกษาพบว่า ความยั่งยืนของระบบนิเวศชุมชน ไม่อาจเกิดขึ้นจากการที่มนุษย์ให้ความสำคัญต่อธรรมชาติในฐานะที่เป็นทรัพยากรเชิงวัตถุเพียงอย่างเดียว เพราะธรรมชาติไม่ได้ดำรงอยู่อย่างโดดเดี่ยวแต่สัมพันธ์เชื่อมโยงกับวิถีชีวิตชุมชนที่ได้สร้างวัฒนธรรมการเรียนรู้จากความหลากหลายทางชีวภาพจนก่อให้เกิดเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่น ซึ่งตราบไต่ที่การให้คุณค่าของมนุษย์ที่มีต่อธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมยังไม่เคลื่อนไปไกลกว่าการคำนึงถึงมูลค่าเชิงเศรษฐกิจ ส่วนวิถีชีวิตชุมชนและภูมิปัญญาท้องถิ่นยังคงถูกมองว่าเป็นเรื่องของความล้าสมัย ก็คงเป็นการยากที่จะสร้างให้เกิดความยั่งยืนของระบบนิเวศชุมชนอย่างแท้จริง

คำสำคัญ: ความยั่งยืน, ระบบนิเวศชุมชน, ภูมิปัญญาท้องถิ่น

¹ ทุนอุดหนุนงานวิจัย งบประมาณเงินรายได้มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ (คณะศึกษาศาสตร์ ประจำปีงบประมาณ พ.ศ.2559)

² อาจารย์ประจำศูนย์การศึกษาผู้ใหญ่และการศึกษาตลอดชีวิต คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

บทนำ

ก่อนที่จะมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ เมื่อราวเกือบ 60 ปีที่ผ่านมา วิถีชีวิตของคนไทยดำรงอยู่ภายใต้ระบบการผลิตเพื่อยังชีพ โดยมีทัศนคติในการดำรงชีวิตที่อยู่ร่วมกับธรรมชาติโดยปราศจากการเบียดเบียนและการทำลาย ส่งผลให้การทำการทำกินของคนไทยในอดีตไม่แยกขาดความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับระบบนิเวศ เมื่อเป็นเช่นนี้ “ธรรมชาติ” จึงไม่ได้ถูกทำให้แยกขาดจากวิถีชีวิตของคนไทยในฐานะที่เป็น “ทรัพยากรเชิงวัตถุ” แต่มีคุณค่าความหมายที่ผู้คนในอดีตให้ความสำคัญกับ “ธรรมชาติ” ในฐานะที่เป็น “สิ่งมีชีวิต มีจิตวิญญาณ และเป็นผู้ให้ชีวิตกับสรรพสิ่งทั้งหลาย” ด้วยฐานคิดดังกล่าว ธรรมชาติจึงถูกให้ความสำคัญว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์สูงสุดค่าและไม่มีใครเป็นเจ้าของ ด้วยการให้ความหมายดังกล่าว จึงทำให้มนุษย์ไม่ใช้ประโยชน์จากธรรมชาติจนเกินความจำเป็นในการดำรงชีวิต ส่งผลให้สังคมไทยในอดีตมีแหล่งความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติที่มีความหลากหลายทางชีวภาพ ซึ่งเป็นฐานต้นทุนที่มีความหมายต่อวิถีชีวิตของคนไทย เพราะไม่ใช่แค่ในเรื่องของการผลิตเชิงเศรษฐกิจ แต่หมายรวมถึงการมีแหล่งอาหารและยารักษาโรคซึ่งเป็นสิ่งสำคัญของปัจจัยสี่ในการดำรงชีวิตของมนุษย์

ต่อมาเมื่อกระแสของการพัฒนาไปสู่ความทันสมัยแบบตะวันตกได้หลั่งไหลเข้าสู่ประเทศไทย จึงทำให้สภาพของสังคมไทยซึ่งเคยอยู่บนวิถีของการเกื้อกูลกันระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติดังกล่าว ถูกมองว่าเป็นเรื่องของ “ความล้าหลัง” หรือ “ความด้อยพัฒนา” เมื่อเปรียบเทียบกับมาตรฐานแบบตะวันตกด้วยมายาคติดังกล่าว จึงกลายเป็นที่มาและความจำเป็นที่จะต้องมีการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติขึ้นเป็นครั้งแรก เมื่อปี พ.ศ. 2504 ทั้งนี้ ก็เพื่อให้ประเทศหลุดพ้นจากการถูกนิยามว่าเป็นประเทศ “ด้อยพัฒนา” และมีความเจริญก้าวหน้าทัดเทียมอารยะประเทศ ด้วยเหตุนี้ การพัฒนาภายใต้แผนฯ ดังกล่าวจึงมุ่งเน้นการนำวิทยาการสมัยใหม่เข้ามาเป็นตัวขับเคลื่อนกระบวนการพัฒนา โดยอาศัยระบบทุนนิยมอุตสาหกรรมที่นำเข้ามาจากสังคมตะวันตกเป็นสำคัญ ส่งผลให้ในช่วงหลายทศวรรษที่ผ่านมาประเทศไทยต้องเผชิญกับสถานการณ์ทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว จนก่อให้เกิดปัญหาซึ่งเป็นผลกระทบจากการพัฒนาตามมามากมาย อาทิ ปัญหาการล่มสลายของ

ระบบเศรษฐกิจเมื่อต้นปี พ.ศ. 2540 ปัญหาการล่มสลายของครอบครัวและสังคมชนบท ปัญหาความเสื่อมโทรมของธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และปัญหาความขัดแย้งทางสังคม อันเนื่องมาจากการพัฒนา เช่น กรณีการสร้างเขื่อน การสร้างทางและการขนส่ง การจัดการที่ดินทำกิน การสร้างที่ทิ้งขยะและที่กำจัดขยะ รวมถึงความขัดแย้งเกี่ยวกับการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ เป็นต้น (วินัย วีระวัฒนานนท์, 2541, น.47-51)

ผลกระทบจากการพัฒนาที่เกิดขึ้นดังกล่าว ไม่ได้เกิดขึ้นเฉพาะเพียงประเทศไทย แต่เป็นผลกระทบของการพัฒนาที่เกิดขึ้นในประชาคมโลก ตั้งแต่ปลายศตวรรษที่ 20 โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ปัญหาวิกฤตความมั่นคงของระบบนิเวศที่เกิดขึ้นจากความเสื่อมโทรมของธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เช่น ปัญหาวิกฤตภัยแล้งอย่างรุนแรงที่สร้างความเสียหายต่อผลผลิตข้าวสาลีในประเทศจีนและรัสเซีย รวมถึงความเสียหายต่อผลผลิตถั่วเหลืองของประเทศบราซิล ปัญหาฝนตกชุกจนเกิดภาวะน้ำท่วมที่สร้างความเสียหายต่อผลผลิตธัญพืชในประเทศออสเตรเลีย และปัญหาพายุทกภัยในประเทศแอฟริกา เป็นต้น วิกฤตการณ์ที่เกิดขึ้นจากปัญหาดังกล่าว ได้นำไปสู่การประชุมสหประชาชาติว่าด้วยสิ่งแวดล้อมและการพัฒนาเป็นครั้งแรก เมื่อวันที่ 3-14 มิถุนายน พ.ศ. 2535 ณ กรุงริโอเดจาเนโร ประเทศบราซิล ภายใต้ข้อตกลงที่เรียกว่า “Agenda 21” โดยถือว่าเป็นปฐมบทของวาระสีเขียวและการพัฒนาที่ยั่งยืนของโลก (จิราภรณ์ คชเสนี, 2556, น.3-7) ซึ่งในเวลาต่อมาได้นำไปสู่การประกาศให้ปี พ.ศ. 2548-2557 เป็นทศวรรษของการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน (United Nation Decade of Education for Sustainable Development-DESD) ในการประชุมสหประชาชาติ เมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ. 2545 ณ นครนิวยอร์ก ประเทศสหรัฐอเมริกา (อำไพ หรรณารักษ์, 2550, น.25) และแม้ว่าจะผ่านทศวรรษที่หนึ่งของวาระการพัฒนาที่ยั่งยืนของโลกมาแล้วก็ตาม แต่ภายใต้กระแสของการแข่งขันทางการค้าที่เพิ่มขึ้นและความหวาดหวั่นต่อผลกระทบของเศรษฐกิจโลกที่มากกว่าผลกระทบของความมั่นคงเชิงนิเวศจึงส่งผลให้โลกยังคงต้องเผชิญกับภาวะวิกฤตสิ่งแวดล้อมในหลายด้าน ซึ่งแม้ว่าจะมีการประกาศวาระการพัฒนาที่ยั่งยืนของโลก ค.ศ. 2030 เป็นทศวรรษที่สองของการพัฒนาที่ยั่งยืน เพื่อเป็นทิศทางหลักในการพัฒนาของโลกหลัง ค.ศ. 2015 แต่วิกฤตการณ์ของปัญหาสิ่งแวดล้อมที่ทั่วโลกกำลังเผชิญอยู่

เช่น การเพิ่มขึ้นของอุณหภูมิโลกที่สูงขึ้นโดยเฉลี่ย 0.2 องศาเซลเซียสต่อทศวรรษ ในช่วง 30 ปีที่ผ่านมา จนก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของฤดูกาลและภัยธรรมชาติที่รุนแรงมากขึ้น เกิดการสูญเสียพื้นที่ป่าไม้ ความหลากหลายทางชีวภาพ และสูญเสียพันธุ์พืชและสัตว์ นอกจากนี้ ภาวะโลกร้อนและระดับคาร์บอนไดออกไซด์ที่เพิ่มสูงขึ้นยังส่งผลให้เกิดการขาดแคลนน้ำ เกิดความแปรปรวนของปริมาณน้ำฝน เกิดโรคและแมลงศัตรูพืช รวมถึงโรคระบาดที่เพิ่มขึ้นจนก่อให้เกิดปัญหาสุขภาพของประชากร และปัญหาสังคมที่ตามมา เช่น ความยากจน การอพยพย้ายถิ่น และการแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติที่เพิ่มขึ้น (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2555, น.5) ก็ถือได้ว่าเป็นภารกิจสำคัญของมนุษย์ในการที่จะสร้างความสมดุลระหว่างความจำเป็นในเชิงเศรษฐกิจกับความจำเป็นในเชิงสิ่งแวดล้อมและสังคมเพื่อนำไปสู่ความยั่งยืน

สำหรับประเทศไทยแม้ว่าผลกระทบที่เกิดขึ้นจากกระบวนการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย จะเป็นสาเหตุสำคัญที่นำไปสู่การปรับเปลี่ยนเป้าหมายของการพัฒนาประเทศ ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 8 (พ.ศ. 2540-2544) ไปสู่การพัฒนาที่เน้นคนเป็นศูนย์กลาง โดยมีเป้าหมายเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน (Sustainable Development) แต่ในทางปฏิบัติของกระบวนการพัฒนา กลับไม่พบการเปลี่ยนแปลงอย่างเป็นรูปธรรม นั่นอาจเป็นเพราะการเปลี่ยนแปลงเป้าหมายของการพัฒนาดังกล่าว ไม่ได้เกิดขึ้นจากการตระหนักถึงปัญหาในเชิงฐานคิดซึ่งเป็นรากเหง้าของปัญหาที่กำลังเผชิญอยู่ และเข้าใจความเป็นองค์รวมของสรรพสิ่งทั้งหลายอย่างแท้จริงแต่อาจเกิดขึ้นจากการวนเวียนความคิดอยู่ในกรอบวัฒนธรรมแบบเดิม ๆ ที่นำเข้าทฤษฎีจากตะวันตกซึ่งเป็นกระแสของโลกเหมือนที่ผ่านมาจึงส่งผลให้ทิศทางของการพัฒนาที่เน้นคนเป็นศูนย์กลางเพื่อนำไปสู่ความยั่งยืนดังกล่าวไม่ได้มอง “มนุษย์” ในฐานะที่เป็นระบบชีวิตที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับ “ระบบนิเวศ” และไม่ได้เข้าใจความหมายของคำว่า “ทรัพยากรธรรมชาติ” ที่มากไปกว่า ลำน้ำ ป่าเขา ดินไม้สีเขียว พันธุ์พืช หรือพันธุ์สัตว์ ฯลฯ ดังนั้น แม้ว่าการดำเนินการภายใต้เป้าหมายของการพัฒนาที่ยั่งยืนดังกล่าวจะผ่านมาเป็นเวลาเกือบสามทศวรรษ แต่จากการประเมินสถานการณ์สิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน กลับพบว่า ในช่วงปี พ.ศ. 2551-2556 พื้นที่ป่าไม้ของประเทศไทยลดลงอย่างต่อเนื่องเฉลี่ยปีละ 1 ล้านไร่

ทรัพยากรทางทะเลลดลง เกิดจากสูญเสียป่าชายเลน แนวปะการัง และแหล่งหญ้าทะเล จากการขยายตัวของแหล่งท่องเที่ยว เกิดความเสี่ยงต่อภาวะการขาดแคลนน้ำจากภัยแล้ง เกิดความขัดแย้งในการเข้าถึงและจัดสรรการใช้ประโยชน์ทรัพยากรธรรมชาติที่ไม่เป็นธรรม เกิดปัญหาดินเสื่อม น้ำเน่าเสีย มลพิษทางอากาศ และการเพิ่มขึ้นของขยะมูลฝอย (แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 12, 2559, น.44-46)

ปัญหาความเสื่อมโทรมของธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นในข้างต้น ถือได้ว่าเป็นปัญหาสำคัญที่เกิดขึ้นจากกระบวนการพัฒนาที่ยังคงให้ความสำคัญกับคุณค่าเชิงพาณิชย์ในระบบตลาด ภายใต้การให้คุณค่าดังกล่าว “ธรรมชาติ” จึงถูกมองในฐานะที่เป็น “ทรัพยากร” ซึ่งเป็นของที่มีอยู่อย่างจำกัดจึงต้องใช้ให้คุ้มค่าและก่อให้เกิดประโยชน์สูงสุด แต่ด้วยเป้าหมายของระบบทุนนิยมซึ่งอยู่ภายใต้การบริโภคอย่างอุดมและแสวงหากำไรสูงสุด รวมถึงฐานคิดแบบวิทยาศาสตร์ที่มองโลกแบบแยกส่วนและเชื่อว่ามนุษย์สามารถควบคุมและเอาชนะธรรมชาติได้ จึงทำให้ธรรมชาติถูกแย่งกันใช้และถูกทำลายเป็นจำนวนมาก จนส่งผลให้ระบบนิเวศของชุมชนโดยเฉพาะพื้นที่ป่าและความหลากหลายของพันธุ์พืช ซึ่งเป็นพืชประจำถิ่น ต้องสูญหายไปอย่างน่าเสียดาย ในแง่นี้ ปัญหาวิกฤตความมั่นคงของระบบนิเวศที่มนุษย์กำลังเผชิญอยู่ในปัจจุบัน จึงไม่เพียงแต่เป็นปัญหาระดับท้องถิ่นหรือภูมิภาคเท่านั้น แต่จัดว่าเป็นปัญหาระดับโลกที่ทุกประเทศต้องร่วมมือกันในการป้องกันแก้ไข และในสถานการณ์ที่ทั่วโลกกำลังตกอยู่ในภาวะวิกฤตดังกล่าว หากมนุษย์ยังคงพยายามแยกตัวเองออกจากสิ่งแวดล้อมที่ตนเองอาศัยอยู่ และไม่พยายามทำความเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่าง “คน” “ธรรมชาติ” และ “สิ่งแวดล้อม” จนทำให้ระบบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติต้องสูญเสียไป ซึ่งเมื่อถึงเวลานั้นแม้ว่ามนุษย์จะพยายามฟื้นฟูหรือสร้างใหม่เพียงใด ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมก็คงไม่อาจกลับมาเหมือนเดิมได้

อย่างไรก็ตาม ท่ามกลางกระแสของการพัฒนาที่ยังคงให้ความสำคัญกับการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ และการหลั่งไหลเข้ามาของเทคโนโลยีอย่างไม่หยุดยั้ง ได้เกิดความร่วมมือของโรงเรียนและชุมชนแห่งหนึ่งในเขตอำเภอวังสมบูรณ์ จังหวัดสระแก้ว ที่ได้สร้างกระบวนการเรียนรู้ที่จะรื้อฟื้นระบบนิเวศชุมชนและภูมิปัญญาท้องถิ่นให้กลับ

คืนมา เพื่อเป็นแหล่งอาศัยที่ร่มรื่นปลอดภัย สร้างความมั่นคงด้านอาหาร และสุขภาวะของคนในชุมชน ดังนั้น ครู นักเรียน และผู้คนในชุมชน จึงได้ร่วมกันสำรวจพื้นที่ป่าเดิม เพื่อกำหนดเป็นพื้นที่ปกปักรักษา สำนวณพืชพรรณไม้ท้องถิ่นที่เคยมีอยู่ในชุมชน และนำพันธุ์พืชที่หายากในท้องถิ่นไปเพาะชำและปลูกเพิ่มในพื้นที่ รวมทั้งยังมีการจัดกิจกรรมร่วมกันระหว่างโรงเรียนกับชุมชน เพื่อสร้างจิตสำนึกให้กับเด็ก เยาวชน และประชาชนในพื้นที่ ให้เข้าใจถึงความสำคัญและคุณประโยชน์ของพืชพรรณไม้ในท้องถิ่น เพื่อให้รู้จักวางแผนและรู้จักการนำไปใช้ประโยชน์เพื่อสร้างระบบนิเวศของชุมชนที่ยั่งยืน ภาพของความร่วมมือและการร่วมแรงร่วมใจระหว่างโรงเรียนและชุมชนนี้ ได้ดำเนินการสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบันนับเป็นเวลากว่า 20 ปีแล้ว จึงเป็นสิ่งที่น่าสนใจศึกษาว่ากระบวนการเรียนรู้เพื่อสร้างความร่วมมือของโรงเรียนกับชุมชนในการรื้อฟื้นระบบนิเวศชุมชนและภูมิปัญญาท้องถิ่นในชุมชนดังกล่าวเป็นอย่างไร ส่งผลต่อระบบความรู้ของชุมชนอย่างไร ส่งผลต่อวิถีชีวิตชุมชน ได้แก่ ระบบเศรษฐกิจ ระบบความสัมพันธ์ และจิตสำนึกทางสังคมของคนในชุมชนอย่างไรและนำไปสู่ความยั่งยืนของระบบนิเวศชุมชนได้อย่างไร

วัตถุประสงค์การศึกษา

1. ศึกษากระบวนการนิเวศชุมชนและภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เคยมีอยู่เดิมในอดีต และผลกระทบของสังคมสมัยใหม่ที่มีต่อระบบนิเวศชุมชนและภูมิปัญญาท้องถิ่น
2. ศึกษาเงื่อนไขที่นำไปสู่ความร่วมมือของโรงเรียนกับชุมชนในการรื้อฟื้นระบบนิเวศชุมชนและภูมิปัญญาท้องถิ่น
3. ศึกษากระบวนการเรียนรู้จากความร่วมมือของโรงเรียนกับชุมชนในการรื้อฟื้นระบบนิเวศชุมชนและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อสร้างความยั่งยืนของระบบนิเวศชุมชนท่ามกลางกระแสสังคมสมัยใหม่

วิธีดำเนินการศึกษา

วิธีวิทยาสำหรับการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยใช้วิธีวิทยาของการสร้างทฤษฎีฐานราก (grounded theory) ซึ่งมีความคิดพื้นฐานที่เชื่อว่ามนุษย์สร้างความหมายของสิ่งต่าง ๆ ที่อยู่รอบตัวขึ้นมาจากการมีความสัมพันธ์กับผู้อื่นปรากฏการณ์ทางสังคมจึงถูกตีความ

และให้ความหมายโดยคนที่อยู่ในบริบทของสังคมนั้น ๆ ตามนัยนี้ การสร้างทฤษฎีจากฐานราก จึงมุ่งค้นหาและสร้างแนวคิดหรือคำอธิบายเชิงทฤษฎีจากการเก็บและวิเคราะห์ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับปรากฏการณ์ทางสังคมอย่างเป็นระบบ และสอดคล้องกับความเป็นจริงในทัศนะหรือความรู้สึกนึกคิดของผู้ถูกศึกษาให้มากที่สุด ดังนั้น วิธีวิทยาของการสร้างทฤษฎีจากฐานรากจึงเน้นการศึกษาปรากฏการณ์ทางสังคม ไม่ว่าจะเป็น ความรู้สึกนึกคิด ค่านิยม ความคิด ความเชื่อ อุดมการณ์ ทัศนคติ รวมทั้งพฤติกรรมต่าง ๆ จากมุมมองของคนในสังคมและยึดหลักการตีความข้อมูล เพื่อหาคำอธิบายสำหรับปรากฏการณ์ที่ศึกษา (Stern, 1994, pp.212-223, อ้างถึงในชาย โพธิ์สิตา, 2547, น.177) จากนั้นจึงนำข้อมูลที่ได้จากการตีความมาสร้างมโนทัศน์ จัดหมวดหมู่หาความเชื่อมโยงของหมวดหมู่ในเชิงเงื่อนไขและกระบวนการ เพื่อให้ได้ข้อสรุปเชิงทฤษฎีที่สอดคล้องกับปรากฏการณ์ที่ศึกษาให้มากที่สุดโดยในกระบวนการดังกล่าว ผู้วิจัยจะต้องมีความไวเชิงทฤษฎี (Theoretical sensitivity) ต่อการคิดและศึกษาข้อมูลในลักษณะที่จะนำไปสู่การสร้างมโนทัศน์และทฤษฎี ซึ่งความไวนี้จะต้องมีอยู่ในทุกขั้นตอนของการวิจัย ไม่ว่าจะเป็นการเลือกตัวอย่างเชิงทฤษฎี (Theoretical sampling) การสร้างมโนทัศน์เชิงทฤษฎี (Theoretical coding) และการหาข้อสรุปเชิงทฤษฎี (Theoretical generating)

ขอบเขตการวิจัยและการเก็บข้อมูล

การวิจัยนี้ให้ความสำคัญกับการศึกษากระบวนการเรียนรู้จากความร่วมมือของโรงเรียนกับชุมชนในการรื้อฟื้นระบบนิเวศชุมชนและภูมิปัญญาท้องถิ่น เพื่อสร้างความยั่งยืนของระบบนิเวศชุมชนท่ามกลางกระแสสังคมสมัยใหม่โดยเลือกศึกษาโรงเรียนและชุมชนในอำเภอสว่างสมบูรณ์ จังหวัดสระแก้ว ซึ่งมีความร่วมมือในการดำเนินการเกี่ยวกับการฟื้นฟูพื้นที่ป่าในชุมชน การรื้อฟื้นพืชพรรณไม้ และภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับป่าและพืชพรรณไม้ที่เคยมีอยู่ในชุมชนเพื่อฟื้นฟูระบบนิเวศของชุมชนมาเป็นเวลาเกือบ 20 ปี ดังนั้นการวิเคราะห์ “ระบบนิเวศชุมชน” ในงานวิจัยนี้ จึงให้ความสำคัญกับการวิเคราะห์ระบบนิเวศของป่าที่มีความสัมพันธ์กับคนในชุมชนตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบันโดยมอง “ชุมชน” ในฐานะที่เป็นพื้นที่ของการปฏิบัติการทางสังคมที่มีเอกลักษณ์ของการเป็นศูนย์รวมทางความคิด การติดต่อสัมพันธ์ และการดำเนินชีวิตของคนในชุมชน ความหมายของชุมชนที่

เกิดจากการกำหนดขึ้นร่วมกันของสมาชิกในชุมชนจึงมีความเฉพาะเจาะจงหรือมีโลกทัศน์ของคนในชุมชนอยู่เบื้องหลัง ทั้งนี้ก็เพื่อให้สมาชิกสามารถจัดการกับปัญหาต่าง ๆ ได้อย่างสอดคล้องกับบริบทและวิถีชีวิตของแต่ละชุมชนในแง่ชุมชนจึงไม่เพียงแต่มีอิทธิพลต่ออุดมการณ์ ความคิด ความเชื่อ และพฤติกรรมของสมาชิก แต่ชุมชนในฐานะที่เป็นองค์กรทางสังคมยังมีผลอย่างสำคัญต่อความสามารถในการตอบสนองความต้องการในชีวิตประจำวัน และความสามารถในการจัดการกับปัญหาร่วมกันของชุมชน ซึ่งจะถูกถ่ายทอดผ่านกระบวนการเรียนรู้จากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง

ผู้วิจัยทำการเก็บข้อมูลด้วยการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth interview) โดยใช้แนวคำถามกึ่งโครงสร้าง (Semi-structure Questionnaires) ที่ออกแบบล่วงหน้าเพื่อให้สอดคล้องกับกรอบแนวคิดของการวิจัย แต่ในการสนทนานั้นจะไม่ยึดติดกับกรอบคำถามหรือแนวคิดที่ผู้วิจัยมีไว้แล้ว เพื่อเปิดโอกาสให้ผู้ให้ข้อมูลได้แสดงความคิดเห็น ความรู้สึก เพื่อบอกเล่าปรากฏการณ์และความนึกคิดต่าง ๆ ได้อย่างเต็มที่ ส่วนคำถามก็สามารถปรับเปลี่ยนได้ตามสถานการณ์และคำตอบของผู้ให้ข้อมูล โดยจะต้องมีความไวและความยืดหยุ่นต่อการตั้งคำถาม นอกจากนี้ ผู้วิจัยได้ใช้การสังเกตการณ์มีส่วนร่วมกับกิจกรรมที่เกี่ยวข้อง และการบันทึกเป็นภาพถ่ายเพื่อประกอบการตีความ และเพื่อสร้างความเข้าใจบนฐานคิดของผู้ให้ข้อมูล วัฒนธรรม ความคิด ความเชื่อของสังคมนั้น ๆ

ผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key Informant) ประกอบด้วย ครู นักเรียน ผู้ปกครอง ผู้นำชุมชน ประชาชนชาวบ้าน ผู้อาวุโส ประชาชนในชุมชน และผู้แทนองค์กร/สถาบันทางสังคมที่มีส่วนร่วมสนับสนุนการดำเนินการของโรงเรียนและชุมชน จำนวน 36 คน โดยจำนวนและการเลือกผู้ให้ข้อมูลหลักเกิดขึ้นจากความคิดพื้นฐานที่ว่า ข้อเสนอเชิงทฤษฎีชั่วคราว (Temporary Theoretical Proposition) เป็นเพียงแนวทางกว้าง ๆ เพื่อให้ นักวิจัยทราบว่า ควรหาข้อมูลเกี่ยวกับอะไรบ้าง การหาข้อมูลก็มีใช้จะหาข้อมูล เพื่อมาสนับสนุนข้อเสนอเชิงทฤษฎีอันใดอันหนึ่งโดยเฉพาะ แต่เป็นการหาข้อมูลเพื่อมาปฏิเสธ (Negative Case) ข้อเสนอเชิงทฤษฎีชั่วคราวที่นักวิจัยมีอยู่ ทั้งนี้ เพื่อนำความแตกต่างที่พบมาปรับเปลี่ยนข้อค้นพบเดิมของนักวิจัยนั่นเอง ภายใต้ความคิดพื้นฐานดังกล่าว การรวบรวมข้อมูลจึงดำเนินไปพร้อม ๆ กับการวิเคราะห์ข้อมูล ซึ่งผู้วิจัยจะต้องวิเคราะห์ข้อมูลในระหว่าง

ที่รวบรวมข้อมูลย้อนกลับไปมาหลายรอบ จนแน่ใจว่าแม้จะทำการวิเคราะห์ข้อมูลเพิ่มขึ้น ก็จะไม่ช่วยในการปรับเปลี่ยนมโนทัศน์และข้อสรุปเชิงทฤษฎีที่มีอยู่ได้ ซึ่งเรียกว่า ทฤษฎีถึงจุดอิ่มตัว (Theoretical Saturation) กระบวนการเก็บข้อมูลจึงยุติลง ทั้งนี้ ชื่อชุมชนและชื่อบุคคลที่ปรากฏในงานวิจัยนี้ล้วนเป็นชื่อสมมติที่กำหนดขึ้นทั้งสิ้น

กรอบแนวคิดในการศึกษา

ส่วนที่หนึ่ง การศึกษาระบบนิเวศชุมชนและภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เคยมีอยู่เดิมในอดีต และผลกระทบของสังคมสมัยใหม่ที่มีต่อระบบนิเวศชุมชนและภูมิปัญญาท้องถิ่น เพื่อศึกษาย้อนไปในอดีตว่าชุมชนมีพื้นที่ป่า มีความหลากหลายของพันธุ์พืชซึ่งเป็นพืชประจำถิ่น มีภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับป่าและพันธุ์พืช มีกระบวนการถ่ายทอดการเรียนรู้จากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง และมีวิถีชีวิตชุมชน อันได้แก่ระบบเศรษฐกิจ ระบบความสัมพันธ์ และจิตสำนึกทางสังคมอย่างไรและเมื่อชุมชนต้องเข้าสู่กระแสของการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย การพัฒนาตามแนวทางดังกล่าวได้ส่งผลอย่างไรต่อเรื่องดังกล่าวของชุมชน

ส่วนที่สอง การศึกษาเงื่อนไขที่นำไปสู่ความร่วมมือของโรงเรียนกับชุมชนในการรื้อฟื้นระบบนิเวศชุมชนและภูมิปัญญาท้องถิ่น เพื่อศึกษาว่ามีเงื่อนไขใดบ้างที่นำไปสู่ความร่วมมือของโรงเรียนกับชุมชนในการฟื้นฟูระบบนิเวศของป่า พืชพรรณไม้ และภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับป่าและพันธุ์พืชเพื่อสร้างจิตสำนึกทางสังคมในการฟื้นฟูดูแลรักษาธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของคนในชุมชน

ส่วนที่สาม การศึกษากระบวนการเรียนรู้จากความร่วมมือของโรงเรียนกับชุมชนในการรื้อฟื้นระบบนิเวศชุมชนและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อสร้างความยั่งยืนของระบบนิเวศชุมชนท่ามกลางกระแสสังคมสมัยใหม่เพื่อศึกษากระบวนการเรียนรู้จากความร่วมมือของโรงเรียนกับชุมชนในการรื้อฟื้นภูมิปัญญาเกี่ยวกับป่าและพืชพรรณไม้ท้องถิ่นของชุมชน ทั้งที่เป็นการเรียนรู้ด้วยตนเองจากประสบการณ์ชีวิต จากการแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับผู้อื่น และจากการเรียนรู้ร่วมกับองค์กรที่ให้ความช่วยเหลือต่าง ๆ จนประกอบสร้างขึ้นเป็นความรู้ใหม่ของชุมชนในการฟื้นฟูดูแลรักษาธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตและบริบททางสังคมของตนเอง จนนำไปสู่ความยั่งยืนของระบบนิเวศชุมชนท่ามกลางกระแสสังคมสมัยใหม่ได้อย่างไร

ผลการศึกษา

บริบท วิถีชุมชนและความรู้ในการดำรงชีวิตอยู่ร่วมกับป่าในวิถีแบบพึ่งพาธรรมชาติ

บ้าน “พงพนา” เป็นหมู่บ้านขนาดเล็กในตำบลวังสมบูรณ์ อำเภอสว่างสมบูรณ์ จังหวัดสระแก้ว อยู่ห่างจากจังหวัดประมาณ 65 กิโลเมตร มีจำนวนครัวเรือนประมาณ 128 ครัวเรือน และมีประชากรอาศัยประมาณ 426 คน ประวัติของชุมชนไม่มีการบันทึกไว้เป็นหลักฐาน แต่จากคำบอกเล่าของผู้เฒ่าผู้แก่และคนอื่น ๆ ในชุมชนที่ได้รับฟังจากพ่อแม่ ทำให้ทราบว่าในอดีตพื้นที่ชุมชนเป็นป่าดิบ ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “ดง” ปกคลุมไปด้วยต้นไม้สูงใหญ่หลายชนิดเช่น ตะแบก มะค่าโมง ยางแดง พะยูง และไทร ฯลฯ ส่วนต้นไม้ที่กินได้ เช่น สารภี คอแลน ไร่ เอื้องดิน เถาเอ็นหวาย มะพลับ กล้วยสีดำ เลี่ยน เต่าลึง กระวาน บุก ข่าป่า กรูด ฯลฯ และมีสัตว์ป่ามากมาย เช่น ช้าง เสือ หมี ลิง บ่าง ตัวนึ่ง ไก่ป่า เก้ง กวาง กระรอก กระแต ฯลฯ การตั้งชุมชนเกิดขึ้นจากการอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ป่าเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2512 ในระยะแรกมีเพียง 5 ครอบครัวซึ่งเป็นญาติพี่น้องที่อพยพตามกันมาจากจังหวัดนครสวรรค์และเพชรบูรณ์ เพราะไม่มีที่ดินทำกิน และได้ทราบข่าวจากคนรู้จักว่าพื้นที่บริเวณนี้มีแหล่งน้ำและดินที่อุดมสมบูรณ์ จึงชักชวนกันมาเพื่อแสวงหาพื้นที่ในการทำมาหากิน การจับจองที่ดินในยุคแรกเกิดขึ้นจากการซื้อต่อจากคนในพื้นที่ที่มาจับจองไว้ก่อน แต่ไม่ได้เข้ามาอยู่อาศัย ในราคาไร่ละ 100 บาท สำหรับที่ดินที่ยังไม่ถาง ส่วนที่ดินที่ถางบ้างแล้วราคาไร่ละ 200-400 บาท การซื้อขายที่ดินเป็นการบอกด้วยวาจาโดยไม่มีเอกสารสิทธิความเชื่อใจของผู้ซื้อและความซื่อสัตย์ของผู้ขายจึงเป็นสัญญาที่สำคัญ ยายละม่อมเล่าถึงเรื่องนี้ว่า “ตอนขอซื้อที่จากตาต่า ก็บอกขายกันด้วยวาจา เงินก็ไม่มี แยกก็แบ่งให้ไปถางกินเอาเอง มันมีแต่ป่า ใครทำได้ก็ทำไป พอทำได้มีเงินก็ค่อย ๆ ให้...”

ส่วนการ “ฟันดง” เพื่อถากถางพื้นที่สร้างที่อยู่อาศัยในระยะแรกชาวบ้านจะสร้าง “ขน้า” อยู่รวมกลุ่มกันตามแนวลำคลองซบสะทึงซึ่งเป็นคลองสายหลักในชุมชน การปลูกขน้าใช้เพียงขวานฟันต้นไม้ให้ล้มไว้ก่อน จากนั้นจึงนำไม้กลม ๆ มาเรียงเป็นฝาและพื้นบ้าน ใช้ต้นรว่มารองพื้นและใช้เสื่อปูนอนต่อมาเมื่อมีคนอพยพเข้ามาอยู่อาศัยเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ โดยเฉพาะแถบภาคอีสานและภาคกลาง เช่น ศรีสะเกษ หนองคาย สระบุรี ชัยนาท ลพบุรี ฯลฯ เพราะ

พื้นที่เดิมแห้งแล้งและทราบว่าพื้นที่บริเวณนี้ยังอุดมสมบูรณ์ ชุมชนจึงเริ่มขยายขนาดขึ้น และเริ่มมีการซื้อขายไม้เพื่อสร้างบ้านเรือนให้มีความมั่นคง แต่ยังคงสร้างบ้านเรือนอยู่รวมกันเป็นกลุ่ม เพราะพื้นที่เป็นป่าดิบและเป็นพื้นที่ที่สืบทอดแนวชายแดน การติดต่อกับภายนอกกระทำโดยกล่าปากมาก เพราะไม่มีถนน การเดินทางต้องใช้การเดินเท้าตามเส้นทาง “ข้างลากซุง” ชาวบ้านจึงต้องอยู่รวมกลุ่มเพื่อช่วยเหลือพึ่งพากัน คอยระวังภัยอันตรายจากสัตว์ป่าและโจรผู้ร้ายที่จะเข้ามา “ปล้นเอาที่ดินที่ชาวบ้านถางแล้ว ตอนนั้นถ้าได้ยินเสียงปืน ก็มีศพ” ความสามัคคีและความรักใคร่ปรองดองของคนในชุมชนจึงมีสูงมากแม้จะอพยพมาจากหลากหลายจังหวัด

การดำรงชีวิตของชาวบ้านในระยะแรกมีความใกล้ชิดกับธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ ทำให้วิถีชีวิตของชาวพงพนาไม่จำเป็นต้องมีรายได้ที่เป็นตัวเงิน การดำเนินชีวิตในแต่ละวันขึ้นอยู่กับความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติอย่างสอดคล้องลงตัว การถากถางที่ดินทำกินจึงทำเท่าที่แรงงานในครอบครัวจะทำได้ และเพียงพอต่อการบริโภคหรือแลกเปลี่ยนเพื่อการดำรงชีวิต พื้นที่ส่วนใหญ่ในชุมชนเป็นที่ดอนและที่โคก พืชที่ชาวบ้านนิยมปลูกในระยะแรกคือข้าวโพด บางครอบครัวอาจปลูกฝ้ายขึ้นอยู่ด้วยความเหมาะสมของสภาพพื้นที่ ส่วนการปลูกข้าวทำได้เฉพาะบริเวณที่ลุ่มซึ่งมีพื้นที่น้อย ผลผลิตจึงไม่เพียงพอต่อการบริโภค นอกจากนี้ชาวบ้านจะปลูกกล้วยสลัดกับการปลูกพืชไร่เพื่อบำรุงดิน การปลูกข้าวโพดชาวบ้านจะใช้ขอบขุดหลุมและหยอดเมล็ดพันธุ์ที่เก็บเองลงในหลุม กลบดิน ไม่ต้องใส่ปุ๋ย แคคอยดายหญ้า และรอให้ฝนตก ข้าวโพดจะออกและเดิบโตโดยอาศัยน้ำฝน เมื่อครบวงจรการปลูกประมาณ 100 วันชาวบ้านจะช่วยกันเก็บหัก แกะ ทับและขนเมล็ดข้าวโพดไปเก็บไว้ในยุ้งด้วยแรงงานคนในครอบครัวหรือเอาแรงช่วยเหลือกันในชุมชน จากนั้นก็จะหาบด้วยการเดินเท้าใช้วัวควายช่วยขนหรือใช้เกวียนขนผลผลิตไปขายที่ตลาดวังสมบูรณ์ พอขายได้ก็จะนำเงินไปซื้อข้าวสารเกลือ น้ำปลา ปลา ร้า หอม กระเทียม กลับมายังหมู่บ้าน

เมื่อวิถีการดำรงชีวิตของคนในชุมชนอิงอาศัยอยู่กับดิน น้ำและป่าที่อุดมสมบูรณ์ ผ่านการทำไร่ ทำนา เลี้ยงสัตว์ เก็บของป่า และหาปลาในลำคลอง สำหรับ “คนพงพนา” ความหมายของป่าต้นไม้มือหรือต้นน้ำลำธาร จึงมิได้เป็นเพียงแค่แหล่ง “ทรัพยากร” แต่เป็น “ชีวิต” ของผู้คนในชุมชนหาก

ไม่มีป่าต้นไม้และต้นน้ำลำธารชาวบ้านก็อยู่ไม่ได้ ด้วยเหตุนี้ระบบความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับป่าและธรรมชาติอื่น ๆ ซึ่งเริ่มตั้งแต่การปรับตัวเพื่ออาศัยอยู่ร่วมกับป่า การเลือกทำเลที่ตั้งบ้านเรือนที่อยู่ใกล้แหล่งน้ำ การจับจองที่ดินทำกิน การเลี้ยงสัตว์ การกำหนดพื้นที่ทำการเกษตร และพื้นที่สาธารณะอื่น ๆ อย่างเช่น วัด และโรงเรียน จึงเป็นไปอย่างเกื้อกูลและให้ความเคารพป่าในฐานะที่เป็น “พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์” การดำเนินกิจกรรมใด ๆ ในป่าจึงต้องมีพิธีกรรมบอกกล่าวเจ้าป่าเจ้าเขาเพื่อขออนุญาต ดังคำบอกเล่าของป้ายุพินที่ว่า “ในป่ามีเจ้าป่าเจ้าเขาคอยดูแล จะเข้าป่าต้องขออนุญาต ไม่พูดคำหยาบ ห้ามปัสสาวะรดต้นไม้ จะหยิบจะจับอะไรออกมาจากป่า ถ้าไม่ขออนุญาตก็จะมีอันเป็นไปหรือป่วยไข้...” ด้วยความเชื่อและความสัมพันธ์ที่โยงใยกับป่าชาวบ้านจึงเกิดสำนึกว่าจะต้องใช้ประโยชน์จากป่าและธรรมชาติอย่างถ้อยทีถ้อยอาศัยเพราะถ้าป่าและธรรมชาติถูกทำลายลงย่อมหมายถึงชีวิตของผู้คนในชุมชนก็ถูกทำลายลงด้วยเช่นกัน ดังนั้น การถากถางพื้นที่ป่าเพื่อการเพาะปลูกชาวบ้านจึงไม่ตัดต้นไม้ใหญ่หากไม่จำเป็น การตัดต้นไม้ใหญ่จะทำเพื่อประโยชน์ในการปลูกสร้างที่อยู่อาศัยหรือทำเครื่องมือเครื่องใช้ทางการเกษตร การเก็บพืชพรรณจากป่าก็จะเก็บเพื่อการบริโภค ไม่เก็บสะสมจนพืชพรรณต่าง ๆ ไม่มีโอกาสได้ขยายพันธุ์ส่วนการล่าสัตว์ก็จะไม่ล่าอย่างพร่ำเพรื่อแต่จะล่าเพื่อการบริโภคในชุมชน

วิถีชีวิตและความสัมพันธ์ระหว่างคนกับป่าของชาวบ้านพงพนาที่ได้ปฏิบัติสืบทอดต่อกันมาผ่านพิธีกรรม ความเชื่อ และการเรียนรู้จากคนรุ่นหนึ่งสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง ได้ก่อรูปจนกลายเป็นภูมิปัญญาของชาวบ้านในการดำรงชีวิตอยู่ร่วมกับป่า ความรู้ดังกล่าวจึงมิได้เกิดขึ้นลอย ๆ หากแต่เป็นความรู้ที่คนและชุมชนได้สร้างขึ้นมาเพื่อการดำรงชีวิตอยู่ร่วมกับระบบนิเวศของท้องถิ่นอย่างเกื้อกูล ความรู้เหล่านี้จึงมีส่วนสำคัญในการกำหนดระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชนในขณะเดียวกัน ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล และระหว่างหมู่บ้านกับหมู่บ้าน ก็มีส่วนสำคัญในการสร้างความรู้เพื่อการดำรงชีวิตของคนในชุมชนด้วยเช่นกัน ความหลากหลายของความรู้ในการดำรงอยู่ร่วมกับป่าของชุมชนพงพนาที่สำคัญมีดังนี้ ความรู้ในการใช้ประโยชน์จากป่าในการดำรงชีวิต การเก็บหาของธรรมชาติ และล่าสัตว์ เป็นภูมิปัญญาที่คนในชุมชนต้องเรียนรู้เพื่อให้มีอาหารและสิ่งของเครื่องใช้ที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิตไม่ว่าจะเป็นการหาพืชเพื่อเป็นเชื้อเพลิงใน

การหุงต้ม ชาวบ้านจะไม่ตัดต้นไม้แต่จะเก็บกิ่งไม้แห้งที่เป็นไม้เนื้อแข็งที่ร่วงหล่นมาทำฟืนการเก็บพืชผักจากป่า เช่น ผักหวาน ผักเสี้ยน หน่อเฒ่า หน่อเอื้อง สารภี มะพลับ คอแล่น ฯลฯ ชาวบ้านจะเรียนรู้ว่าพืชผักชนิดไหนกินได้หรือไม่ได้จากนกและแมลง ส่วนเด็กก็จะเรียนรู้จากพ่อแม่การล่าสัตว์ เช่น เก้ง กวาง หมูป่า ไก่ป่า ฯลฯ ชาวบ้านจะฆ่าเพื่อเป็นอาหารแค่พอกิน การเข้าไปเก็บหาของธรรมชาติและล่าสัตว์ในป่าลึก ชาวบ้านจะรวมกลุ่มกันไปเพื่อช่วยเหลือซึ่งกันและกันและกำหนดกฎเกณฑ์ในการใช้ประโยชน์จากป่าร่วมกัน เช่น ห้ามตัดต้นไม้ใหญ่เพราะเข้าใจดีว่า “หากไม่มีป่า ก็ไม่มีน้ำ” แต่หากจำเป็นต้องตัดต้นไม้ใหญ่เพื่อปลูกบ้านเรือนหรือนำไปทำเครื่องมือทางการเกษตร เช่น จอบ เสียม คันไถ ฯลฯ ก็ต้องได้รับอนุญาตจากชุมชนก่อนและตัดได้ตามความจำเป็น ส่วนการเก็บของจากป่า “จะเก็บเท่าไรไม่ว่ากัน ขออย่างเดียวอย่าเก็บไปขาย” นอกจากการกำหนดกฎเกณฑ์ในการอยู่ร่วมกับป่าของคนในชุมชนแล้ว การกำหนดกฎเกณฑ์ในการอยู่ร่วมกับสิ่งเหนือธรรมชาติยังสะท้อนผ่านจากการให้ความเคารพต่อผืนป่าที่ตนเองได้ใช้ประโยชน์ของคนในชุมชน ด้วยการประกอบพิธีทำบุญกลางบ้านเพื่อขอขมาเจ้าที่เจ้าทาง ขอให้ฝนตกตามฤดูกาล และการขออนุญาตใช้ผืนป่าเพื่อความเป็นสิริมงคล

ความรู้ในการทำมาหากินร่วมกับป่าคนในชุมชนมีความรู้ในการทำมาหากินอย่างหลากหลายเช่น การปลูกพืชไร่ ปลูกพืชเสริม การเลี้ยงสัตว์ และการจับสัตว์น้ำ ความรู้ในการปลูกข้าวโพดหรือฝ้าย เริ่มตั้งแต่การเรียนรู้ในการสังเกตธรรมชาติ ดินฟ้าอากาศ และฤดูกาล ในการปลูกข้าวโพดคนในชุมชนจะเรียนรู้ว่าเมื่อถึงเดือน 3 ขึ้น 3 ค่ำ ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “วันกระทั่งวัน” จะสามารถ “หยอดข้าวโพดรอได้เลย” โดยสังเกตจากเสียงฟ้าร้อง “หากฟ้าร้องทางไหนให้เริ่มหยอดข้าวโพดหรือปลูกพืชผักทางนั้น” ความรู้ดังกล่าวทำให้สามารถวางแผนการผลิตล่วงหน้าได้ก่อนฤดูกาลการคัดเลือกและเก็บเมล็ดพันธุ์ ชาวบ้านจะคัดเลือกและเก็บเมล็ดพันธุ์ด้วยตนเอง กรณีเมล็ดพันธุ์ฝ้ายจะคัดเมล็ดพันธุ์จาก “ฝ้ายที่ดอกใหญ่ ย้อย ๆ” จากนั้นก็นำไปหีบเอาเมล็ดออกและเก็บไว้เป็นพันธุ์ในการปลูกต่อไปการปลูกพืชเสริม เช่น ถั่วเขียว ถั่วลิสง และพืชผักต่าง ๆ แม้จะมีได้ถูกใช้เพื่อการบริโภคเป็นอาหารหลัก แต่คนในชุมชนก็เรียนรู้ว่าการปลูกถั่วเขียวสลับกับการปลูกข้าวโพดหรือฝ้ายจะช่วยสร้างความสมบูรณ์ให้แก่ผืนดิน ช่วยทำให้พืชผักที่ปลูกหรือขึ้นบริเวณเดียวกันเติบโต

อย่างสมบูรณ์ สามารถนำผลผลิตที่เหลือจากการบริโภคไปขาย และนำไปใช้เป็นอาหารสำหรับวัว ส่วนการเลี้ยงสัตว์ชาวบ้านนิยมเลี้ยงวัวสองตัวและควายหนึ่งตัว การนิยมเลี้ยงสัตว์ในลักษณะดังกล่าว เกิดขึ้นจากการเรียนรู้ว่า “ควายแข็งแรงกว่าวัว” ชาวบ้านจึงใช้ควายหนึ่งตัวกับคราด และใช้วัวสองตัวกับแอก เพื่อเป็นแรงงานในการผลิต นอกจากนี้ยังเรียนรู้ว่า “ควายทนฝน แต่ไม่ทนแดด” ในขณะที่ “วัวทนแดด แต่ไม่ทนฝน” ชาวบ้านจึงใช้แรงงานวัวควายในช่วงเวลาเช้า “พอสามโมงกว่าก็ต้องปล่อยควาย ส่วนวัวจะใช้ถึงสี่ห้าโมง แต่ถ้าฝนตกก็ต้องปล่อยวัว เพราะควายทนฝนกว่า” ส่วนการจับสัตว์น้ำ โดยเฉพาะปลาซึ่งเป็นอาหารหลักของคนในชุมชน เพราะมีอยู่มากมายในลำคลองซบสะซึ่งถือว่าเป็นความรู้อีกชุดหนึ่งที่ชาวบ้านเรียนรู้จากการเฝ้าสังเกตจากผืนน้ำและกลิ่นของปลา ชาวบ้านจะบอกได้ว่าหนองน้ำบริเวณใดมีปลามากน้อยแค่ไหนหรือเป็นปลาชนิดใดซึ่งแม้ว่าชาวบ้านจะมีความรู้ความชำนาญในการจับปลาแต่พวกเขาก็จะสร้างกฎเกณฑ์ร่วมกันว่าจะไม่จับปลาในฤดูวางไข่และไม่จับมากจนเกินความจำเป็นในการบริโภค การเรียนรู้ที่จะไม่เลี้ยงสัตว์จนเกินความจำเป็นไม่ใช่แรงงานจากสัตว์จนเกินความพอดี และไม่จับสัตว์น้ำด้วยความละโมภจึงเป็นความรู้ที่สะท้อนถึงวิถีคิดของคนในชุมชนในการดำรงอยู่ร่วมกับธรรมชาติและสรรพสิ่งอย่างเกื้อกูลกัน

ความรู้ในการใช้ประโยชน์จากพืชสมุนไพร ความรู้ในการใช้ประโยชน์จากสมุนไพรถูกสร้างขึ้นผ่านการเรียนรู้ของคนในชุมชนที่ผูกพันอยู่กับป่าและเชื่อมโยงกับสรรพสิ่งทั้งพืชพรรณไม้ ความคิด และความเชื่อทางศาสนาโดยมีเป้าหมายเพื่อช่วยเหลือคนที่เจ็บป่วยโดยไม่คิดค่ารักษา ผู้รู้เกี่ยวกับสมุนไพรหรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “หมอสมุนไพร” จึงต้องคอยสังเกตและลองผิดลองถูกว่าจะใช้พืชชนิดใดมารักษาเพื่อบรรเทาอาการของโรค และหมั่นฝึกฝนเพื่อสั่งสมความรู้จนเกิดความชำนาญ นอกจากนี้ ยังมีการใช้ศาลาอาคมเพื่อการรักษา มีการครอบครู มีจารีตเกี่ยวกับการถ่ายทอดวิชา และการเก็บค่ารักษา ซึ่งเป็นสิ่งคอยกำกับว่า หากนำความรู้ไปใช้ในทางที่ผิดจะถือเป็นบาปกรรม ทั้งนี้ก็เพื่อมิให้ความรู้ที่มีอยู่ไปหาประโยชน์จากความทุกข์ของผู้อื่น ซึ่งในชุมชนมีการสืบทอดความรู้ในการใช้ประโยชน์จากพืชสมุนไพรเพื่อรักษาโรคหลายชนิด เช่น การนำหัวขมิ้นชันมาฝนกินเพื่อเป็นยาบำรุง การใช้ต้นลูกใต้ใบต้มกินกับน้ำเพื่อแก้ไข้ การใช้ใบเพาะหอมเคี้ยวกินเพื่อแก้ความดัน การใช้ต้นฟ้าทะลาย

โจร ต้นโดไม่รู้ล้ม และแก่นของต้นฝางต้มกินกับน้ำเพื่อรักษาอาการปวดหลัง ปวดเอว ปวดข้อ การใช้ขมิ้นทามะรินเคี้ยวกินแก้เจ็บคอ และการใช้เปลือกของลูกสำโรงต้มกินกับน้ำเพื่อบำรุงผิวพรรณให้เปล่งปลั่ง เป็นต้น

ระบบนิเวศ ภูมิปัญญาจากป่า และวิถีชุมชนในการแสวงหาเปลี่ยนแปลง

ความผูกพันอย่างแนบแน่นระหว่าง “คน” กับ “ป่า” ทำให้ความรู้ซึ่งเป็นภูมิปัญญาจากป่าของชาวพงพนา ถูกสร้างและสืบทอดต่อกันมาบนพื้นฐานของความสัมพันธ์ที่ชุมชนอิงอาศัยอยู่กับป่า ความรู้เหล่านี้จึงมิได้เป็นสมบัติของใครคนใดคนหนึ่งโดยเฉพาะ แต่เป็นความรู้ของชุมชน ซึ่งอยู่บนพื้นฐานของการคำนึงถึงผลประโยชน์ร่วมกันของสมาชิกและมุ่งที่จะรักษาความสมดุลต่อระบบนิเวศของป่า จนก่อให้เกิดวิถีการดำเนินชีวิตและพิธีกรรมความเชื่อที่โยงใยกับป่า มีกลไกทางสังคมและวัฒนธรรมในการดูแลปกป้องผืนป่าซึ่งเป็นชีวิตของพวกเขา ภาพความผูกพันระหว่างคนกับป่าในชุมชนพงพนาดำเนินไปเช่นนี้เป็นเวลาสิบปีเศษจนกระทั่งเมื่อปี พ.ศ. 2526 กระแสของพัฒนาจึงได้หลั่งไหลเข้าสู่หมู่บ้านผ่านการเข้ามาของ “ถนน” เพื่อเอื้ออำนวยให้เกิดความสะดวกสบายในการเดินทางและขนส่งผลผลิตได้สะดวกขึ้น การส่งเสริมให้ใช้เทคโนโลยีทางการเกษตรเพื่อเพิ่มผลผลิตต่อไร่ให้สูงขึ้นและการขยายตลาดของสินค้าอุปโภคบริโภคไปยังชุมชนหมู่บ้านส่งผลให้วิถีชีวิตของคนพงพนาเกิดการเปลี่ยนแปลงที่ไม่แตกต่างจากคนในหมู่บ้านอื่น ๆ ที่ได้รับผลกระทบจากการแผ่ขยายของระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้า ซึ่งค่อย ๆ เคลื่อนเข้ามาในหมู่บ้านอย่างช้า ๆ จากที่เคยเดินเท้าหรือใช้เกวียน ก็เริ่มใช้รถจักรยานยนต์มอเตอร์ไซด์ หรือรถยนต์ในการเดินทาง จากที่เคยใช้แรงงานวัวควาย ก็เริ่มใช้รถไถรถแทรกเตอร์ในการเก็บเกี่ยวผลผลิต จนกระทั่งเมื่อ “ไฟฟ้า” ได้เข้าสู่หมู่บ้านการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ของชุมชนจึงเกิดขึ้นผ่านการเข้ามาอย่างไม่หยุดยั้งของสินค้าอุปโภคบริโภค เช่น โทรศัพท์ ตู้เย็น และอุปกรณ์เครื่องใช้ไฟฟ้าต่าง ๆ และการแพร่ขยายของสินค้าเพื่อการเกษตรแผนใหม่ เช่น ปุ๋ย สารเร่งผลผลิต ยาฆ่าหญ้า ยาฆ่าแมลง ฯลฯ รวมถึงการที่รัฐได้มีการส่งเสริมให้พ่อแม่ส่งลูกเข้าสู่การศึกษาในระบบ และส่งเสริมให้คนมีการรักษาพยาบาลในระบบการแพทย์แผนใหม่ ล้วนแล้วแต่ทำให้คนในชุมชนมีความต้องการใช้เงินมากขึ้นกว่าในอดีตเป็นอย่างมาก การดำรงชีวิตอยู่บนฐานของความพอเพียงที่พึ่งพาอาศัยอยู่กับป่า จึงไม่เพียงพออีกต่อไป

เมื่อเป้าหมายในการดำรงชีวิตของคนในชุมชนถูกทำให้เปลี่ยนไปตามกระแสของการพัฒนา การให้ความสำคัญหมายของคนที่มีต่อปัจจัยเปลี่ยนจาก “ป่าคือชีวิต” ไปสู่ “ป่าคือแผ่นดินที่มีมูลค่า” เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงเกิดการบุกเบิกพื้นที่ป่าเพื่อแสวงหาที่ดินทำกินเพิ่มขึ้น เกิดการตัดโค่นต้นไม้ใหญ่ในที่ดินตนเองเพื่อขยายพื้นที่เพาะปลูกและเกิดการเปลี่ยนแปลงวิธีการผลิตจากเดิมที่รอให้ข้าวโพดเติบโตตามธรรมชาติและขนผลผลิตออกไปขายที่ตลาดไปสู่การมีพ่อค้าคนกลางหรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “เถ้าแก่” เข้ามาจับซื้อพร้อมกับมีปุ๋ยและเมล็ดพันธุ์มาให้ชาวบ้านจึงเร่งปลูกเร่งขายกันมากขึ้น เมื่อเร่งปลูกเร่งขายจากที่เคยใช้ความรู้และภูมิปัญญาของชุมชนในการผลิต ก็เปลี่ยนเป็นคอยรับความรู้จากเจ้าหน้าที่รัฐหรือตัวแทนบริษัท จากที่เคยเก็บเมล็ดพันธุ์เองก็ต้องใช้เมล็ดพันธุ์ของเถ้าแก่ จากที่เคยดายหญ้าเองก็ต้องใช้ยาฆ่าหญ้าจากที่เคยรอให้เติบโตตามธรรมชาติก็ต้องใช้ปุ๋ยเคมีและยาฆ่าแมลง จากที่เคยเอาแรงช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ก็ต้องใช้การจ้างแรงงาน และที่สำคัญจากที่ไม่เคยเป็นหนี้สินก็ต้อง “กู้ยืมเงินเถ้าแก่มาลงทุน” ซึ่งเมื่อเทียบกับวิธีการผลิตแบบเดิม แม้ว่าจะสามารถเพิ่มผลผลิตต่อไร่ได้มากขึ้นจาก 10-15 กระสอบต่อไร่ เป็น 20-25 กระสอบต่อไร่แต่เพราะผู้กำหนดราคาคือ “พ่อค้าคนกลาง” สิ่งที่ชาวบ้านคาดหวังว่ามั่นคงนำมาซึ่งความกินดีอยู่ดี จึงเทียบไม่ได้กับการที่ชาวบ้านต้องสูญเสียผืนป่าสูญเสียความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรในท้องถิ่นสูญเสียภูมิปัญญาจากป่า สูญเสียที่ดินทำกิน สูญเสียสุขภาพที่ดีและสูญเสียความสัมพันธ์ที่แนบแน่นของคนในชุมชน

เงื่อนไขที่นำไปสู่ความร่วมมือของโรงเรียนกับชุมชนในการฟื้นฟูระบบนิเวศและภูมิปัญญาเกี่ยวกับป่า

ภายใต้กระแสของการพัฒนาที่ได้เปลี่ยนแปลงฐานทรัพยากรและเป้าหมายในการดำรงชีวิตของคนในชุมชนจากการผลิตเพื่อบริโภค ไปสู่การผลิตเพื่อให้ได้ผลตอบแทนที่เป็นเงินตรา จึงกลายมาเป็นค่านิยมใหม่ของคนในชุมชนที่เชื่อว่า “ความสุขสบายของชีวิต” จะสามารถเกิดขึ้นได้หากมีผลผลิตที่ออกงามและสามารถขายผลผลิตเพื่อสร้างรายได้ให้กับครอบครัวให้มากที่สุดเมื่อเป็นเช่นนี้ ชาวบ้านจึง “ยอมตัดต้นไม้ที่มีอายุหลายสิบปี เพื่อให้ได้ประโยชน์จากพืชไร่เพียงไม่กี่ว่า ทั้งที่มีพื้นที่ตั้ง 20-30 ไร่ แค่นี้ไม่คุ้มพืชไร่ไม่กี่ว่า แล้วกลัวว่าพืชตรงนั้นจะไม่โต ก็ไม่ยอมเสีย...” เป็นเวลาเกือบสิบปีที่ภาพของการตัดโค่นต้นไม้ของคนใน

ชุมชน ดำเนินไปพร้อม ๆ กับการเร่งผลผลิตพืชไร่เชิงเดี่ยว เช่น ข้าวโพด อ้อย และมันสำปะหลัง ด้วยการใช้ปุ๋ยเคมียาฆ่าหญ้าและยาฆ่าแมลง จนในที่สุดก็เกิดภาวะที่คนในชุมชนเรียกว่า “คงแตก” เพราะต้นไม้ใหญ่ได้ถูกตัดโค่นทำลายจนป่าโล่งเตียน เมื่อไม่มีป่าก็ส่งผลถึงแหล่งน้ำ แหล่งอาหาร ผืนดิน และระบบนิเวศของชุมชนการเผชิญกับภาวะวิกฤตดังกล่าวจึงทำให้ชุมชนหันกลับมาตั้งคำถามกับสิ่งที่เกิดขึ้นจนเป็นเงื่อนไขที่ทำให้เกิดความร่วมมือของโรงเรียนกับชุมชนในการฟื้นฟูผืนป่าและพืชพรรณไม้ท้องถิ่นให้กลับคืนมา ดังนี้

ประการแรก ความแห้งแล้งจากผลกระทบของภูมิอากาศคือความเดือดร้อนสำคัญที่ส่งผลถึงการดำรงชีวิตของชาวบ้าน เพราะเมื่อป่าที่เคยอุดมสมบูรณ์ถูกตัดโค่นไป ความชุ่มชื้นของผืนดินก็ลดลง ภูมิอากาศก็เริ่มเปลี่ยนแปลงปริมาณฝนตกลดลง ฝนไม่ตกตามฤดูกาล ความแห้งแล้งก็เริ่มเกิดขึ้น น้ำในคลองซับสะทิงซึ่งไม่เคยแห้งก็แห้งขอดจนไม่เหลือน้ำบาดาล น้ำประปาหมู่บ้าน ก็ไม่เพียงพอต่อความต้องการใช้ของคนในชุมชนเพราะขาดแหล่งน้ำ ส่งผลเสียหายต่อผลผลิตทางการเกษตรเมื่อผลผลิตเสียหาย ชาวบ้านก็ต้องเป็นหนี้สิน การดำรงชีวิตจึงเริ่มลำบากขึ้นเป็นเงาตามตัว

ประการที่สอง การลดลงของแหล่งอาหารในชุมชนในอดีตคนในชุมชนเคยมีวิถีชีวิตที่อิงอาศัยอยู่กับป่าสามารถเข้าไปเก็บพืชผัก ห่ออาหารจากป่า ล่าสัตว์ หรือหาสมุนไพรยามเจ็บไข้ แต่เมื่อป่าถูกทำลายพืชผักที่เคยเก็บกินจากป่า เช่น เห็ดโคน คอแลน หน่อเฒ่า หน่อเอื้อง ฯลฯ สมุนไพรที่เคยนำมาใช้รักษายามเจ็บไข้ หรือสัตว์ป่าที่เคยเป็นแหล่งอาหารก็เริ่มหมดไป โดยเฉพาะสัตว์น้ำตามธรรมชาติที่ชาวบ้านนำมาเป็นอาหารในชีวิตประจำวัน เช่น กุ้ง หอย ปู ปลา กบ เขียด ฯลฯ ซึ่งเคยมีอยู่เต็มคลองซับสะทิงก็ไม่มีหลงเหลือให้จับกิน เพราะสารเคมีที่แพร่กระจายทั้งในดิน น้ำและอากาศได้ทำลายวัฏจักรของสิ่งมีชีวิตจนต้องสูญเสียแหล่งอาหารตามธรรมชาติของชุมชน เมื่อแหล่งอาหารในชุมชนถูกทำลาย ชาวบ้านก็ต้องเร่งหารายได้ให้มากขึ้นเพื่อไปซื้ออาหารมาบริโภคพอเร่งหารายได้ ก็ต้องเร่งผลผลิต เร่งปุ๋ย เร่งยาฆ่าแมลง จนส่งผลต่อสุขภาพที่ทรุดโทรมลงอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

ประการที่สาม การเสื่อมโทรมของคุณภาพดิน เป็นผลกระทบที่เกี่ยวข้องและสัมพันธ์กันอย่างเป็นระบบ กล่าวคือ เมื่อป่าถูกทำลาย ชุมชนจึงไม่มีต้นไม้ที่ทำหน้าที่ในการเป็นสังกะสีและดูดซับน้ำในฤดูฝน ส่งผลให้เวลาฝนตกก็จะเกิดน้ำป่าไหลหลากลงมาอย่างรวดเร็ว และกวาดเอาหน้าดิน

ที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วย ดินที่หล่ออยู่จึงขาดความอุดมสมบูรณ์ ชาวบ้านจึงต้องเสียเงินเพื่อซื้อปุ๋ยมาบำรุงดินการใส่ปุ๋ยเคมี ยาฆ่าแมลง ยาฆ่าหญ้าอย่างต่อเนื่องเป็นเวลาหลายปี โดยไม่มีการปลูกพืชหมุนเวียนเพื่อให้ดินได้พักฟื้นจึงทำให้ผืนดินที่เคยอุดมสมบูรณ์ เพราะเคยมีไส้เดือนที่ช่วยพรวนดินในวิถีธรรมชาติ ต้องกลายเป็นดินที่แข็งกระด้าง ขาดธาตุอาหาร และเสื่อมสภาพ ซึ่งไม่ว่าชาวบ้านจะใช้ปุ๋ยเคมีมากขึ้นเพียงใดก็ไม่สามารถนำความอุดมสมบูรณ์ของผืนดินที่เคยมีในอดีต กลับคืนมาได้

ประการสุดท้าย การแพร่ระบาดของแมลงศัตรูพืช ก่อนหน้าที่ชุมชนยังมีความอุดมสมบูรณ์ของป่า กลไกของระบบนิเวศตามธรรมชาติได้สร้างตัวห้ำ เช่น ตัวงูตัวเต่า แมลงช้าง แมลงหนีบ แมงมุม ไร งู และมด ฯลฯ ไว้คอยกินศัตรูพืช และได้สร้างตัวเบียน เช่น แตนเบียน และไส้เดือนฝอย ฯลฯ ไว้คอยเบียดเบียนการขยายพันธุ์และการเติบโตของศัตรูพืช จนทำให้ชาวบ้านไม่ต้องใช้ยาฆ่าแมลงในวิธีการผลิตแบบเดิม แต่เมื่อป่าในชุมชนเริ่มหมดไปกลไกตามธรรมชาติเหล่านี้ก็ถูกทำลายลงไปด้วย จึงส่งผลให้เกิดการแพร่ระบาดของหนอนเจาะจนชาวบ้านต้องเลิกปลูกฝ้าย หลังจากนั้นไม่นานก็เกิดปัญหาเพลี้ยลงจนผลผลิตเสียหายชาวบ้านจึงต้องเพิ่มการใช้ยาฆ่าแมลง แต่ยิ่งเพิ่มการใช้ ชาวบ้านก็ยิ่งสิ้นเปลืองทั้งค่ายา ค่าพ่น และยังมีสารพิษตกค้างในตัวเองโดยที่แมลงศัตรูพืชก็ไม่ได้ลดลง ข้าวไร่ยังเกิดศัตรูพืชชนิดใหม่ เช่น ตั๊กแตนป่าทั้งก้าที่มากทำลายผลผลิตอย่าง “มิดฟ้ามัวดิน” เป็นเวลาเกือบสองปีจนทำให้ชาวบ้านหลายครอบครัวต้องสิ้นเนื้อประดาตัวและสูญเสียที่ดินทำกิน การเรียนรู้ปัญหาที่เกิดขึ้นของชุมชนในช่วงต้น จึงกลายเป็นเงื่อนไขที่นำไปสู่ความร่วมมือของโรงเรียนและชุมชนในการฟื้นฟูผืนป่าและภูมิปัญญาท้องถิ่นให้กลับคืนมาเพื่อสร้างเครือข่ายการเรียนรู้และสร้างความรู้ที่สอดคล้องกับความต้องการของชุมชนอย่างแท้จริง

การเรียนรู้ของโรงเรียนกับชุมชนสู่การสร้างความรู้ในการดูแลระบบนิเวศชุมชนในกระแสสังคมสมัยใหม่

ความร่วมมือของโรงเรียนกับชุมชนในการฟื้นฟูผืนป่าและภูมิปัญญาท้องถิ่น เริ่มต้นในปี พ.ศ. 2537 โดยการริเริ่มของ “ครูใหญ่” ที่ตระหนักถึงปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชนซึ่งมีต้นเหตุมาจากการที่พื้นที่ป่าถูกทำลาย ประกอบกับในช่วงเวลานั้น โรงเรียนได้รับมอบหมายให้ดำเนินโครงการอนุรักษ์พันธุกรรมพืชฯ และโครงการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่ง

แวดล้อมจากหน่วยงาน จึงทำให้ความคิดที่อยากจะพลิกฟื้นผืนป่าให้กลับคืนมาเป็นแหล่งอาศัยที่ร่มรื่นปลอดภัยและเป็นแหล่งอาหารที่อุดมสมบูรณ์เหมือนในอดีต ได้นำสู่การปฏิบัติที่เป็นรูปธรรมผ่านการ “ปลูกป่า” ร่วมกับชุมชน โดยมีเป้าหมายเพื่อให้คนในชุมชนได้รับรู้สถานการณ์ของชุมชนได้เข้าใจประวัติศาสตร์ของชุมชนที่เกี่ยวข้องกับป่า เพื่อสร้างความรู้ความเข้าใจและความสำนึกของคนในพื้นที่ โดยเฉพาะ “นักเรียน” ซึ่งเป็นคนรุ่นใหม่ที่จะเติบโตเป็นอนาคตชุมชน ให้เห็นคุณค่าของป่าที่มีต่อชีวิตและมองเห็นทางเลือกจากความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นและความรู้สมัยใหม่เพื่อนำไปปรับใช้ได้อย่างสอดคล้องกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป ทั้งนี้ กระบวนการปลูกป่าซึ่งถือเป็นความรู้ที่โรงเรียนและชุมชนได้สร้างขึ้นผ่านการเรียนรู้ร่วมกันในการแก้ปัญหาวิกฤตของระบบนิเวศชุมชนได้ดำเนินการอย่างต่อเนื่องเป็นเวลาเกือบยี่สิบปี โดยมีช่วงเวลาที่สำคัญ ดังนี้

ช่วงเริ่มต้นปลูกป่า เกิดขึ้นจากการประชุมร่วมกันระหว่างครู ผู้นำชุมชน ผู้ปกครอง และชาวบ้านในชุมชน เพื่อพูดคุยเกี่ยวกับสถานการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชน และเนื่องจากชุมชนมีรากฐานความสัมพันธ์ระหว่างโรงเรียนกับชุมชนที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันมาตั้งแต่เริ่มสร้างโรงเรียนมีความเคารพและเชื่อใจซึ่งกันและกัน จึงทำให้ทุกคนต่างก็ตระหนักถึงปัญหาที่เกิดขึ้นจากการที่ป่าถูกทำลายและพร้อมที่จะให้ความร่วมมือกับโรงเรียน แต่การจะปลูกป่าเพื่อจะทำให้คนเกิดความรู้สึกในธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม คงไม่อาจเกิดขึ้นท่ามกลางวิถีชีวิตที่ชุมชนต้องถูกกำกับให้เป็นไปตามกระแสวัตถุนิยมได้อย่างง่ายดายอีกทั้งพื้นที่สาธารณะของชุมชนที่จะใช้ในการปลูกปาก็มีอยู่อย่างจำกัดเพียงในที่ดินของวัดและโรงเรียน เมื่อเป็นเช่นนั้น ความหมายของคำว่า “ปลูกป่า” ที่เกิดขึ้นในชุมชนแห่งนี้ จึงอาจไม่เหมือนกับการปลูก “ป่าชุมชน” ในพื้นที่อื่น ๆ แต่เป็นการปลูก “ป่าโรงเรียน” เพื่อชุมชน โดยมีเป้าหมายเพื่อใช้ “ผืนป่า” เป็น “ห้องเรียนธรรมชาติ” ที่เปิดโอกาสให้นักเรียนและคนในชุมชนได้เข้าไปเรียนรู้ถึงคุณค่าประโยชน์ เข้าไปดูแลรักษา ใช้ประโยชน์จากป่าและพืชพรรณไม้จนค่อย ๆ ซึมซับเป็นความผูกพันที่เกิดขึ้นภายในจิตใจและท้ายที่สุดก็เกิดความรักความหวงแหนป่าและธรรมชาติอื่น ๆ ดังนั้นในระยะแรกของการปลูกป่าในพื้นที่สิบไร่เศษของโรงเรียนในช่วง 5 ปีแรกจึงถือว่าเป็นช่วงเวลาที่สำคัญเพราะทุกคนต้องช่วยกันสำรวจพืชพรรณไม้ที่เคยมีอยู่ในชุมชน ช่วยกันหาพันธุ์พืชโดยขอ

จากหน่วยงานรัฐ เอกชน และชุมชนใกล้เคียงช่วยกันเพาะชำ และช่วยกันปลูก หลังจากปลูกแล้วก็คอยดูแลไม่ให้ต้นไม้ที่ปลูกตาย และร่วมกันกำหนดกฎเกณฑ์ในการดูแลรักษาป่า และพืชพรรณไม้

ช่วงการดูแลรักษาป่า เกิดขึ้นในช่วง 5 ปีถัดมา หลังจากที่คนในชุมชนได้ร่วมกันนำพันธุ์พืชท้องถิ่น 100 กว่าชนิดมาปลูกในพื้นที่ป่าของโรงเรียน ซึ่งมีทั้งไม้ยืนต้น ไม้กินได้ และพืชสมุนไพร ในช่วงนี้จึงเป็นช่วงของการดูแลต้นอ่อนของต้นไม้ที่ปลูก โดยเฉพาะในช่วงฤดูแล้ง ชาวบ้านจะส่งตัวแทนชุมชนเวียนกันมาเป็นเวรยามเพื่อเฝ้าระวังไฟป่าจากการเผาพืชไร่ ส่วนในช่วงฤดูฝนชาวบ้านจะช่วยกันปลูกป่าเพิ่มเพื่อเสริมแทนต้นไม้บางส่วนที่ตายไป คอยจัดเวรหมุนเวียนกันมาคอยดูแลรักษาป่า เช่น การขอไม่ให้เผาพืชไร่ในบริเวณที่ใกล้กับป่าโรงเรียน นอกจากนี้ โรงเรียนยังได้ขอความร่วมมือไปยังหน่วยงานด้านการศึกษาในพื้นที่ เพื่อขอให้เจ้าหน้าที่ที่มีความรู้มาสำรวจพืชพรรณไม้ในป่าร่วมกับปราชญ์และผู้รู้ในชุมชนหลังการสำรวจได้จัดทำป้ายชื่อพืชพรรณไม้และสรรพคุณติดไว้ที่ต้นไม้แต่ละชนิดเพื่อเป็นแหล่งเรียนรู้เชิงนิเวศให้กับนักเรียนนอกจากการเรียนรู้ผ่านป้ายชื่อเพื่อให้นักเรียนรับทราบสรรพคุณเบื้องต้นของพืชพรรณไม้แล้วนักเรียนยังได้เรียนรู้ประโยชน์ของป่าผ่านประสบการณ์จริง ด้วยการเข้าไปเก็บพืชผักมาประกอบอาหารกลางวันของโรงเรียน การเข้าไปเก็บพืชผักทำให้เด็กได้รู้จักต้นไม้ชนิดอื่นที่อยู่บริเวณเดียวกันเพิ่มขึ้นรวมถึงการที่ครูได้เล่าเรื่องราวให้เด็กได้รับรู้ว่าพืชผักที่ตนเองเข้าไปเก็บจากป่านั้นเกิดขึ้นจากการปลูกของพ่อแม่หรือญาติพี่น้องตนเอง การเรียนรู้ผ่านประสบการณ์และการรับรู้เรื่องราวดังกล่าวจึงเป็นเสมือนการเสริมพลังให้เด็กเกิดความรักความหวงแหนป่า โดยเฉพาะกับต้นไม้ที่พ่อแม่ตนเองปลูกเด็กจะมีความสุขเมื่อได้บอกกับเพื่อนว่า “นี่คือต้นไม้ของพ่อแม่ฉัน” และจะหมั่นเข้าไปในป่าเพื่อดูแลรักษาและเฝ้ามองดูอย่างภาคภูมิใจ

ช่วงการใช้ประโยชน์จากความสมบูรณ์ของป่า ในช่วงหลังจาก 10 ปีที่เริ่มปลูกป่าเป็นต้นมา ป่าจะเริ่มมีความอุดมสมบูรณ์ พืชพรรณไม้ต่าง ๆ เริ่มเติบโตบังแสงอาทิตย์เกิดร่มเงาเย็นสบาย บรรดาสัตว์ขนาดเล็ก เช่น กระรอก กระแต ฯลฯ ที่เคยหายไปจากชุมชน และนกหลายชนิดก็เริ่มเข้ามาอยู่อาศัย สัตว์ที่เข้ามาอยู่อาศัยโดยเฉพาะนกได้ช่วยในการขยายพันธุ์พืช ผ่านการกินเมล็ดพันธุ์ของพืชในที่หนึ่งและมา

ถ่ายทิ้งในอีกพื้นที่หนึ่ง จึงทำให้เกิดพืชพรรณไม้เพิ่มขึ้นในป่าอีกหลายชนิดโดยไม่ต้องปลูกความอุดมสมบูรณ์ของป่าที่เกิดขึ้นทำให้คนในชุมชนได้รับประโยชน์จากป่ามากกว่าที่ตั้งเป้าหมายไว้เพราะนอกจากจะใช้เป็นแหล่งเรียนรู้ให้กับนักเรียนแล้ว คนในชุมชนยังใช้เป็นที่พักผ่อนในยามเหนื่อยล้าจากการทำงานในไร่ ใช้เป็นร่มเงาให้ความร่มรื่น ใช้เป็นแหล่งสมุนไพรยามเจ็บไข้ และใช้เป็นแหล่งอาหารที่สามารถเข้าไปเก็บหาจากป่า เช่น ดอกแค ขี้เหล็ก สะเดา หน่อไม้ หรือแม้แต่พืชหายากอย่างเช่นเห็ดโคนก็สามารถเก็บกินได้ในฤดูฝน การเก็บหาอาหารจากป่าทุกคนในชุมชนสามารถกระทำได้แต่ต้องปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ที่ร่วมกันกำหนดคือ “เก็บกินได้ แต่ห้ามเก็บขาย” และสำหรับคนไม่มีที่อยู่อาศัยเช่น แรงงานรับจ้างในไร่ ชุมชนก็อนุญาตให้ตัดต้นกระถินยักษ์เพื่อนำไม้ไปสร้างที่อยู่อาศัยได้คุณประโยชน์ที่คนในชุมชนได้รับจากป่า ได้เรียกคืนวิถีชีวิตความสัมพันธ์ระหว่างคนกับป่า และภูมิปัญญาของชุมชนที่เคยมีในอดีตให้กลับคืนมาจนกลายเป็นสายใยที่เชื่อมโยงให้คนในชุมชนเริ่มตระหนักถึงความสำคัญของป่าและระบบนิเวศของชุมชนจึงหันมาเริ่มปลูกต้นไม้ในพื้นที่บางส่วนของตนเอง เริ่มเปลี่ยนวิธีการผลิตให้พึ่งพิงสารเคมีน้อยลง เริ่มแบ่งพื้นที่ในไร่เพื่อปลูกพืชชนิดอื่น ๆ เช่น หน่อไม้ ปาล์ม กล้วย ลำไย ฯลฯ พืชผักสวนครัว และพืชสมุนไพรเพิ่มขึ้น และที่สำคัญสำหรับเด็กในชุมชนที่เติบโตท่ามกลางความเจริญทางเทคโนโลยี การได้เข้าไปมีความสัมพันธ์กับป่า ได้ใช้ประโยชน์จากป่า และได้ใช้ความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาของบรรพบุรุษตนเองเพื่ออยู่ร่วมกับป่าสิ่งเหล่านี้จึงเป็นนัยยะของการเรียนรู้ที่ทำให้พวกเขาได้เข้าใจถึงความสำคัญและคุณประโยชน์ของป่าและธรรมชาติอื่น ๆ ด้วยตนเอง และท้ายที่สุดความเข้าใจดังกล่าวก็จะนำไปสู่การสร้างจิตสำนึกในการอนุรักษ์ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมจากภายในตัวเขาเอง การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจากภายในจึงเป็นการเปลี่ยนแปลงที่ยั่งยืน เพราะไม่ได้มีความหมายเพียงแค่การหวงแหนและรักผืนป่าในโรงเรียนหรือในชุมชนที่เขาอาศัยอยู่ แต่มีความหมายรวมถึงผืนป่าทุกตารางนิ้วในประเทศไทย

บทสรุปและข้อเสนอเชิงนโยบาย

ความรู้ที่ได้ผ่านการเรียนรู้จากความร่วมมือของโรงเรียนกับชุมชนนี้ ทำให้เกิดความเข้าใจว่า การแสวงหาสิ่งใหม่เพื่อแก้ปัญหาวิกฤตเกี่ยวกับธรรมชาติแวดล้อมและ

ระบบนิเวศ จำเป็นจะต้องเริ่มจากการปรับเปลี่ยนวิธีคิดและวิธีให้คุณค่าที่มนุษย์มีต่อ “ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม” ให้เคลื่อนไปไกลกว่าการคำนึงถึง “มูลค่าเชิงเศรษฐกิจ” เพราะคุณค่าของธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ไม่สามารถแลกเปลี่ยนภายใต้กลไกการตลาดซึ่งถูกกำหนด “มูลค่า” เป็นเงินตราได้ เนื่องจาก “คุณประโยชน์” ของ “ทรัพยากรธรรมชาติ” มีมากกว่าการประเมินราคาจากสิ่งที่จับต้องได้ในเชิงวัตถุ แต่เพียงประการเดียว สำหรับประเทศไทยซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีความหลากหลายของสภาพภูมิศาสตร์ เมื่อรวมเข้ากับสภาพภูมิอากาศแบบร้อนชื้น จึงทำให้สิ่งมีชีวิตที่อาศัยอยู่ในแต่ละพื้นที่มีความหลากหลายทางชีวภาพและสัมพันธ์ไปตามสภาพพื้นที่ที่อาศัยอยู่ ส่งผลให้ผู้คนในแต่ละท้องถิ่นเกิดการเรียนรู้ ปรับตัว และถ่ายทอดความรู้จากคนรุ่นหนึ่งสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง เพื่อให้สามารถดำเนินชีวิตอยู่รอดปลอดภัย และเกิดเป็นภูมิปัญญาที่มีลักษณะเฉพาะซึ่งสัมพันธ์ไปตามสภาพของแต่ละพื้นที่ เมื่อเป็นเช่นนี้ “ความยั่งยืนของระบบนิเวศชุมชน” จึงไม่อาจเกิดขึ้นจากการที่มนุษย์ให้ความหมายต่อ “ธรรมชาติ” ในฐานะที่เป็น “ทรัพยากรเชิงวัตถุ” แต่เพียงอย่างเดียว เพราะธรรมชาติไม่ได้ดำรงอยู่อย่างโดดเดี่ยว แต่สัมพันธ์เชื่อมโยงกับ “วิถีชีวิตชุมชน” ที่ได้สร้างวัฒนธรรมการเรียนรู้จากความหลากหลายทางชีวภาพจนก่อให้เกิดสิ่งที่เรียกว่า “ภูมิปัญญาท้องถิ่น” ซึ่งตราบไต่ที่ “วิถีชีวิตชุมชน” และ “ภูมิปัญญาท้องถิ่น” ยังคงถูกมองว่าเป็นเรื่องของความล้ำสมัยและไม่ได้ถูกให้คุณค่าความหมายในฐานะที่เท่าเทียมกับ “ทรัพยากรเชิงวัตถุ” ก็คงเป็นการยากที่จะสร้างให้เกิดความยั่งยืนของระบบนิเวศชุมชนอย่างแท้จริง

เมื่อความหลากหลายทางชีวภาพ ภูมิปัญญาท้องถิ่น และวิถีชีวิตของชุมชน เป็นพื้นฐานสำคัญของการพัฒนาเพื่อนำไปสู่ความยั่งยืนของระบบนิเวศชุมชนจึงเป็นหน้าที่ของการศึกษาที่จะต้องมียุทธศาสตร์สำคัญในการสร้างการเปลี่ยนแปลงให้เกิดขึ้นกับผู้เรียน ทั้งในเชิงโลกทัศน์ ความ

รู้ ความเข้าใจ และพฤติกรรมผ่านการสร้าง “การเรียนรู้ที่มีชีวิต” จากสภาพความเป็นจริงในสังคมที่ผู้เรียนดำรงชีวิตอยู่ เพื่อให้รู้จักพื้นฐานและศักยภาพของตนเอง สามารถเรียนรู้ อย่างมีสติ สามารถเลือกสรรความรู้ภูมิปัญญาและประยุกต์ เข้ากับความรู้วิทยาการสมัยใหม่ได้อย่างสอดคล้องเหมาะสมกับยุคสมัย สามารถพึ่งตนเอง และสามารถสร้างอำนาจ ต่อรองกับภายนอกได้อย่างรู้เท่าทันซึ่งนำไปสู่ข้อเสนอเชิงนโยบายดังนี้

1. การศึกษาควรมียุทธศาสตร์ในการนำ ที่มีใช้การนำแบบกำกับรวบอำนาจ แต่ควรให้ความสำคัญกับความหลากหลายของวัฒนธรรม วิถีชีวิต และทรัพยากรในชุมชน เพื่อให้คนในชุมชนสามารถสร้างความรู้ของตนเองขึ้นมาภายใต้ความสัมพันธ์กับบริบทในวิถีการดำรงชีวิต และเอื้อให้ผู้เรียนได้เรียนรู้จากสภาพความเป็นจริงที่มีความสัมพันธ์กับถิ่นที่อยู่อาศัยตามธรรมชาติ มองเห็นการเปลี่ยนแปลงและผลกระทบที่เกิดขึ้นอย่างเป็นองค์รวม

2. ควรมีการสร้างกลไกที่ช่วยให้ชุมชนสามารถจัดการระบบความรู้ของตนเองได้ โดยเฉพาะภูมิปัญญาเกี่ยวกับการผลิต การจัดการทรัพยากร และการจัดการชีวิตของตนเอง ทั้งนี้ เพื่อให้นักวิชาการหรือผู้รู้ภายนอกชุมชนสามารถช่วยกันสร้างสรรค์ความรู้ต่อจากฐานความรู้เดิมของชุมชน แทนการสร้างความรู้ที่ไม่เชื่อมโยงกับฐานความรู้เดิมของชุมชน เพื่อให้ความรู้สามารถตอบสนองเป้าหมายและความต้องการของชุมชนอย่างแท้จริง

3. ควรมีการสืบค้นฐานทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งเชื่อมโยงกับภูมิปัญญาท้องถิ่นและระบบความสัมพันธ์ของชุมชน และหาแนวทางจัดการข้อมูลเพื่อนำไปใช้ประโยชน์ รวมทั้งการสร้างกลไกในการพิทักษ์สิทธิของชุมชนที่มีต่อทรัพยากรธรรมชาติเพื่อให้ชุมชนมีทุนธรรมชาติที่เข้มแข็ง อันจะนำไปสู่ความยั่งยืนของระบบนิเวศชุมชน

บรรณานุกรม

- จิราภรณ์ คชเสนี. (2556). *นิเวศพัฒนาเพื่อความยั่งยืน*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ชาย โพธิ์สีดา. (2547). *ศาสตร์และศิลป์แห่งการวิจัยเชิงคุณภาพ*. กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).
- แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 12 พ.ศ. 2560-2564. *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 133 (ตอนที่ 115 ก).
- วินัย วีระพัฒนานนท์. (2541). *สิ่งแวดล้อมและการพัฒนา*. นครปฐม: สถาบันพัฒนาการสาธารณสุขอาเซียน.
- สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ สำนักงานนายกรัฐมนตรี. (2555). *แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่สิบเอ็ด (พ.ศ. 2555-2559)*. เอกสารอัดสำเนา.
- อำไพ หรค์นารักษ์. (2550). *ความรู้เพื่อประชาชน ชุดการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน*. เอกสารอัดสำเนา.
- Stern, P. N. (1994). Encoding Grounded Theory. In J. M. Morse (Ed.), *Critical Issues in Qualitative Research* (pp.212-223). Thousand Oaks, CA: Sage.